عبدالقادر عبدالعزیز عبد الحق، چاپ دوم، طبع مصر و بغداد، بی‌تا.
گلدزیهر ایگناز (۱۹۲۱– ۱۸۵۰ م)، **مطالعات اسلامی**، ترجمه دکتر علینقی منزوی، انتشارات کمانگیر، اسفند ۱۳۵۷ ش.
متقی هندی، علی بن حسام‌الدین المتقی الهندی، **کنزالعمال فی سنن الأقوال والأفعال بیروت**، مؤسسة الرسالة ۱۹۸۹ م.
مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشیری النیسابوری (المتوفی: ۲۶۱ ق)، **المسند الصحیح المختصر بنقل العدل عن العدل إلی رسول‌الله** ﷺ المحقق: محمد فؤاد عبد الباقی، الناشر: دار إحیاء التراث العربی، بیروت، عدد الأجزاء: ۵.
النسائی، أبوعبدالرحمن أحمد بن شعیب بن علی الخراسانی، (۳۰۳ ق) **السنن الکبری**، حققه وخرج أحادیثه: حسن عبد المنعم شلبی، أشرف علیه: شعیب الأرناؤوط، قدم له: عبدالله بن عبد المحسن الترکی، الناشر: مؤسسة الرسالة، بیروت، الطبعة: الأولی، ۱۴۲۱ ق – ۲۰۰۱ م.
النیشابوری حاکم، محمد بن عبدالله، **المستدرک علی الصحیحین**، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۸ ق.
هیثمی، أبی العباس أحمد بن محمد بن محمد بن علی إبن حجر الهیتمی، **صواعق المحرقة علی أهل الرفض والضلال والزندقة**، بیروت، مؤسسة الرسالة ۱۹۹۷ م، چاپ اول.

علمی - پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیستم، شمارهٔ ۷۸ «ویژهٔ پژوهش‌های حدیثی»، بهار ۱۴۰۲، ص ۱۱۰-۱۳۸

بهره‌گیری از منابع در بحارالانوار، بررسی مورد مقصد الراغب الطالب

دکتر مهدی مجتهدی[۱]

چکیده

علامه مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ ق) در تألیف بحارالانوار از منابع بسیاری بهره برده که در مقدمه آنها را معرفی کرده است. یکی از این منابع کتاب مقصد الراغب الطالب في فضائل علي بن أبي طالب است که پس از وی نیز در منابع مختلف و اغلب به واسطهٔ مجلسی از آن نقل و یاد شده است. از آنجا که بر اساس تنها نسخهٔ شناخته شده، این کتاب به فضائل دوازده امام و حضرت زهرا علیهاالسلام اختصاص دارد، با بررسی منقولات بحار از آن نخست این پرسش مطرح می‌شود که چرا تنها ده مورد و همه از یک باب مقصد که دربارهٔ قضاوت‌های حضرت علی علیه‌السلام است، در بحار نقل شده است؟

---

۱ استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
mmojtahedi@um.ac.ir

پیش از همه می‌خواهم از استاد محمد مجتهدی تشکر کنم که برای اولین بار نام مقصد الراغب را از او شنیدم و برای سلامتی و طول عمر ایشان دعا کنم که با تأسیس کتابخانهٔ تخصصی امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام در مشهد گام بزرگی برای همهٔ محققین در زمینهٔ مطالعات شیعی برداشته اند به طوری که تقریبا تمامی منابع این مقاله در این کتابخانه موجود است. از جناب حجة الاسلام ابوالفضل حافظیان و جناب آقای رحیم قاسمی برای معرفی برخی از منابع و دکتر حامد خانی برای معرفی مقالهٔ ارزشمند خودشان تشکر می‌کنم. همراهی و همفکری همسر محترمم ضامن اتمام این مقاله و تألیف چند مقاله در این موضوع است. برای ایشان آرزوی صحت و توفیق روزافزون دارم.

پرسش دیگر این که چرا در بحار نقلی در بخش معصومین علیهم‌السلام از مقصد وجود ندارد؟ سرانجام این که نظر علامه دربارۀ مولف کتاب که او را حسین بن محمد بن حسن، یکی از «قدماء الاصحاب» و نزدیک به عصر شیخ صدوق (د. ۳۸۱ ق.) دانسته است؛ برچه اساسی است و با وجود تکرار آن در آثار اغلب پسینیان، اعتبار آن چگونه است؟ در این پژوهش با بررسی سفرهای مجلسی، این فرضیه مطرح و با شواهد موجود تقویت می‌شود که وی در سفر مشهد به کتاب دست یافته است. مطلبی که به پاسخ هر سه پرسش مرتبط است و نظر علامه دربارۀ نام مؤلف را تحت تاثیر شیخ حر عاملی می‌داند. در پایان نشان داده شده که این نظر از پایۀ محکمی برخوردار نیست و طبق مطالعات انجام شده، مؤلف از عالمان قرن ششم و هفتم بوده و با این که گمانه‌های متعددی برای نام او مطرح شده؛ بررسی‌های انجام شده بر روی نسخۀ خطی کتاب حاکی از تعلق آن به عالمی در اربل در قرن ششم و هفتم هجری است.

کلیدواژه‌ها: مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی؛ علی بن ابی طالب، امام اول؛ حر عاملی، محمد بن حسن؛ نسخه شناسی

مقدمه

علامه مجلسی، عالم بزرگ شیعه (۱۰۳۷-۱۱۱۰ق.) در بزرگ‌ترین اثر خود یعنی بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار ائمة الاطهار علیهم‌السلام، ۳۶۵ کتاب و رساله را با ذکر مؤلفان آنها نام برده است (طارمی، علامه مجلسی، ۱۵۳). او در صحت انتساب این کتاب‌ها به مؤلفان آنها بحث کرده و میزان اعتماد خود را بر نسخه‌های فراهم شده از آن کتب و چگونگی نقل مطلب از آنها را بیان کرده است. تعدادی از مآخذ بحارتنها به یاری این تألیف حفظ شده‌اند و برخی دیگر نیز اگرچه نسخه‌های متعددی داشته‌اند، مجلسی غالبا نسخه‌های معتبر و متقدم در اختیار داشته است؛ تا جایی که محدث معاصر مجلسی، شیخ حر عاملی در وسائل الشیعة و اثبات الهداة به منقولات او اعتماد کرده و در موارد دسترسی نداشتن به برخی از کتب از بحار نقل کرده است (طارمی، علامه مجلسی، ۱۵۴ تا ۱۵۸). به نظر شیخ حر عاملی موضوع بندی نیکو و نیز شرح مشکلات اخبار از خصوصیات بارز این اثر بزرگ است.(حر عاملی، امل الآمل، ۲۴۸/۲)

یکی از منابع علامه در بحارالانوار کتابی است با عنوان «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب». در این پژوهش تلاش می‌شود تا ضمن توصیف کامل نسبت این کتاب با بحارالانوار، دیدگاه علامه مجلسی نسبت به این کتاب مورد بررسی قرار گیرد. همچنین کوشش شده تا بر اساس شواهد موجود، شرحی از چگونگی دسترسی به این کتاب، زمان تقریبی این دسترسی و شرایط نقل و تدوین نقل‌های بحار از این کتاب ارائه شود. در پایان به صورت اجمالی به هویت مؤلف کتاب مذکور اشاره خواهد شد.

در نتیجه به این پرسش‌ها پاسخ داده خواهد شد که: با توجه به موضوع مقصد چرا در بحار نقلی در بخش معصومین علیهم‌السلام از آن وجود ندارد؟

چرا تنها ده مورد و همه از یک باب مقصد در بحار نقل شده است؟

نظر علامه دربارهٔ مؤلف کتاب برچه اساسی است و اعتبار آن چگونه است؟

پیشینه

فارغ از پژوهش‌هایی که به صورت کلی دربارهٔ علامه مجلسی و کتاب بحارالانوار صورت

گرفته است، پژوهش‌های انگشت شماری به بررسی منابع بحارالانوار پرداخته‌اند. از آن میان می‌توان به مقالهٔ جعفریان و قریب با عنوان «کتاب‌شناسی و نقد منابع در بحارالانوار علامه مجلسی» اشاره کرد. پرسش اصلی این مقاله، شیوهٔ علامه در نقد اعتبار منابع و بررسی نویسندگان اصلی کتاب‌های مجهول المؤلف است (جعفریان و قریب، ۱۱۱). همچنین تصریح شده که یکی از محورهای مهم در روش نقل منابع مجلسی بررسی صحت انتساب کتاب‌ها به نویسندگان است و علامه مجلسی در موارد متعددی این انتساب‌ها را رد کرده است ... علامه مجلسی در برخی موارد به دلیل دارا بودن نسخه‌های قدیم از نسخه‌های مختلف توانایی تعیین نویسندهٔ واقعی را دارد. نویسندگان معتقدند برخی خطاهای کتابشناختی نیز در آرای وی راه یافته که از جمله آنها انتساب کتاب معروف الاستغاثه ابوالقاسم کوفی به ابن میثم بحرانی است (جعفریان و قریب، ۱۲۴). از آنجا که کتاب مقصد الراغب باوجود تردیدهای جدی در انتساب به مؤلف، در بحار به صورت قطعی از حسین بن محمد بن حسن دانسته شده است، در این مقاله اشاره‌ای به کتاب مذکور وجود ندارد.

پژوهش دیگر، کتابی است با عنوان رویکردهای علامه مجلسی در اعتبارسنجی روایات بحارالانوار. در این اثر که در اصل رساله دکتری نویسنده بوده در مواردی به مقصد الراغب اشاره شده است. در فصل سوم با عنوان اعتبارسنجی روایات بحارالانوار، در مبانی اعتبارسنجی نزد علامه، توجه به قرائن کتاب محوری در ارزیابی احادیث مورد بررسی قرار گرفته است و در ضمن قرائن داخلی اعتبار منابع بحارالانوار از «داشتن محتوای مفید و یا عالی و یا کمیاب» (مختاری هاشم آبادی، ۱۵۸) یاد شده است که مقصد الراغب، «تألیف شیخ حسین بن محمد»، یکی از مصادیق آن شمرده شده است(مختاری هاشم آبادی، ۱۶۰). همچنین «داشتن اسناد خوب و یا اخذ مطالب از اصول اولیه حدیثی و یا کتب معتبر» نیز از قرائن داخلی اعتبار منابع شمرده شده که در این‌جا نیز مقصد الراغب یکی از مثال‌ها دانسته شده است (مختاری هاشم آبادی، ۱۶۰). البته جای این پرسش باقیست که چگونه در همین فصل در زیر عنوان «منابع کم اعتبار بحار از دیدگاه علامه مجلسی» از کتاب «مقصد الطالب [کذا] حسین بن محمد» یاد شده که احادیث آن از رتبه بالائی از صحت برخوردار

نیست (مختاری هاشم آبادی، ۱۷۸). به نظر می‌رسد نویسنده به یکسانی این دو عنوان توجه نداشته است.

سرانجام باید از مقالهٔ ارزشمند «در جستجوی حُلوانی، مؤلف «نزهة الناظر و تنبیه الخاطر»» یاد کرد که گرچه به مؤلف کتابی دیگر پرداخته، با دقت نکات مهمی را دربارهٔ مقصد الراغب مطرح کرده است. خانی ضمن اشاره به نقل‌ها از نزهة الناظر در آثار شیعی چون مقصدالراغب، الدرة الباهرة و مستدرک الوسائل (خانی، ۵۶) به تصور حرعاملی (د. ۱۱۰۴ق.) دربارهٔ یکسانی مؤلف نزهة الناظر و مقصدالراغب و نقد آن پرداخته است (خانی، ۶۰-۶۱). وی همچنین ضمن اشاره به کوشش‌ها برای شناخت مؤلف نزهة الناظر در دوران معاصر (خانی، ۶۴-۶۸) نتایج درستی دربارهٔ عدم یکسانی مؤلف آن با مؤلف مقصدالراغب ارائه می‌کند.

در ادامهٔ مقالهٔ حاضر، زین پس از مقصد الراغب به اختصار به صورت «مقصد» و از بحارالانوار به «بحار» یاد خواهد شد.

معرفی مختصر مقصد

نام کامل کتاب مورد بحث چنان‌که در مقدمهٔ مؤلف آمده «مقصد الراغب الطالب فی فضائل الامام علی بن ابی طالب واهل بیته ائمة الهدی ومصابیح الدجی» است (مقصد، ۲، ۴چ)[1]

همانطور که از عنوان آن مشخص است، این کتاب به فضائل ائمهٔ معصومین علیهم‌السلام و البته زندگی و سخنان ایشان و همچنین چند باب به حضرت زهرا علیهاالسلام اختصاص دارد. ابواب ۳۹گانهٔ کتاب به این شرح است:

باب اول تا هفدهم یعنی ۱۰۷ صفحه معادل نیمی از کتاب به حضرت علی علیه‌السلام اختصاص دارد و شامل این موارد است: مولد، اسم و نسب، همسران و فرزندان، فضائل

۱. در این مقاله برای ارجاع به صفحات متن چاپی، پس از نام مقصد و شمارهٔ صفحه، حرف «چ» می‌آید و اگر بدون آن باشد منظور صفحات نسخهٔ خطی است.

او در قرآن و احادیث، نبرد او با خوارج، پاسخ‌های او به پرسش‌ها، سخنان ایشان و گزیدهٔ اشعار منسوب به حضرت امیر علیه‌السلام، قضاوت‌ها و حکم‌های خاص، خلافت و درگذشت ایشان و آنچه دربارهٔ قاتل وی آمده است.

باب ۱۸ تا ۲۳ به حضرت زهرا علیهاالسلام اختصاص دارد شامل: فضائل ایشان و ازدواج رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم با خدیجه علیهاالسلام، ولادت، اسم‌ها و لقب‌ها، آیات و احادیث فضائل و درگذشت ایشان.

باب ۲۴ تا ۳۴ یعنی یازده باب، هر کدام به یکی از یازده امام بعد اختصاص دارد. باب ۳۵ حکایاتی تاریخی و باب ۳۶ در زیارات است. باب ۳۷ در رد کسی است که به امام مهدی جسارت کرده و باب ۳۸ در رد کسی که به امام معصوم توهین کرده است. باب ۳۹ و آخر باعنوان «في الدلايل والبرهان بالحديث وآي القرآن لأهل الدين والإيمان وسفن النجا من النيران» است که با اشاره به آیهٔ مباهله آغاز شده ولی ناقص است و برگ‌های نسخه افتادگی دارد.

اغلب باب‌ها دارای بخشی به نام فصل هستند که در بیشتر آنها با عنوان «فیما جاء من کلامه علیه‌السلام»، گزیده‌ای از سخنان منسوب به هریک از امامان را آورده است.

تنها نسخهٔ شناخته شده از این اثر به شمارهٔ ۱۱۵۵ در کتابخانهٔ دانشکدهٔ الهیات دانشگاه فردوسی مشهد نگهداری می‌شود. از نظر نسخه شناسی، نسخه دارای ۲۰۸ صفحه است به ابعاد ۲۱ در ۱۵/۵ سانتی متر. خط نسخه نسخ و اغلب صفحات۲۱ سطری است و ابعاد سطور در هر صفحه ۱۹در۲۱ سانتی متر است. عنوان‌ها درشت است و کمی از کناره‌های برگ اول آخر در صحافی رفته است. جلد تیماج عنابی و قهوه‌ای (فاضل، «مقصد ...»، ۲۳۸؛ فاضل، فهرست ...، ۲۸۳/۲-۳۸۴). نخستین معرفی کامل نسخهٔ خطی کتاب در نشریهٔ دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد در سال ۱۳۵۲ ش. به قلم محمود فاضل(یزدی مطلق) در مقاله‌ای با عنوان «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابیطالب [کذا] علیه‌السلام» منتشر شد.

در پایگاه «جستجو در کتب خطی» دانشگاه فردوسی مشهد عنوان نسخه «مقصدالراغب

الطالب فی فضائل علی بن ابیطالب علیه‌السلام» آمده و مولف را «حضرت شیخ اجل حسین بن محمدبن حسن»، تعداد برگه‌ها را ۱۰۴ برگ و تاریخ کتابت را قرن ۸ هجری ذکر کرده است. در این پایگاه تصاویر هر فریم به شکل یک در میان قابل مشاهده است.[1]

لازم به ذکر است که این کتاب در سال ۱۳۹۷ ش. به کوشش رضا رفیعی در قم از سوی انتشارات مکتبة العلامة المجلسی و زیر نظر این مجموعه به چاپ رسیده و شماره ۳۳ از مجموعهٔ «سلسلة مصادر بحارالانوار» است. کتاب با مقدمه‌ای ۵۶ صفحه‌ای آغاز و متن تصحیح شده مجدد از صفحهٔ یک آغاز و تا صفحهٔ ۵۲۰ ادامه یافته است. ادامهٔ کتاب تا صفحهٔ ۶۴۸ یعنی ۱۲۸ صفحه به فهرست‌ها و نمایه‌های متعدد کتاب اختصاص یافته که این موارد را شامل می‌شود: فهرست آیات، احادیث و روایات، اعلام اشخاص، طوایف و قبائل و فرق و اقوام، اماکن و شهرها، وقایع و روزها، اشعار و منابع و مطالب کتاب. در انتها دو صفحه مقدمه به زبان انگلیسی آمده است. مصحح کل روایات کتاب را شماره گذاری کرده است. داخل کروشه عدد اول شماره روایت در کل کتاب است که مجموعا به ۵۴۰ مورد می‌رسد و عدد دوم شمارهٔ روایت در هر باب است. عنوان مولف بر روی جلد چنین آمده است: «احد اعلام اهل السنة فی القرنین السادس و السابع الهجریین».

منقولات بحار از مقصد

در بحار ده نقل از مقصد و همه از باب چهاردهم با عنوان «فی قضایاه علیه‌السلام» آمده است. نخستین نقل در باب۱۱ بحار با عنوان «أحكام الشهيد و المصلوب و المرجوم و المقتص منه و الجنين و أكيل السبع و أشباههم في الغسل و الكفن و الصلاة» آمده است. این نقل حکمی منقول از امیرالمومنین علیه‌السلام دربارهٔ کشته‌های صفین و جمل و نهروان است (مجلسی، بحار، ۱۲/۷۹) وی با این تعبیر روایت را آغاز کرده است: «كِتَابُ مَقْصَدِ الرَّاغِبِ، قَالَ: قَضَى أَمِيرُالْمُؤْمِنِينَ ع فِي قَتْلَى صِفِّينَ وَالْجَمَلِ وَالنَّهْرَوَان ...» یعنی با ارجاع به اسم کتاب و نه مؤلف. سپس در بیان خود، علت حکم حضرت را به صورت احتمالی مطرح کرده است. اما با این عبارت آغاز می‌شود: «ومن قضاياه علیه‌السلام أنّه قضى في قتلى صفّين

1. https://manuscript.um.ac.ir/moreinfo-2260-pg-2.html

والجمل والنهروان ...». شباهت هر دو متن و به خصوص ترتیب جنگ‌ها که مطابق تاریخ (جمل، صفین و نهروان) نیست در هر دو مشهود است. این روایت در نسخهٔ چاپی روایت سی و سوم باب است (مقصد، ۹۲، ۲۴۴چ)

دومین نقل در باب «وجوب قصر الصلاة في السفر و علله و شرائطه و أحكامه» روایتی است که با سند از تفسیر علی بن ابراهیم آمده از امام صادق علیه‌السلام که ایشان از امیرالمومنین علیه‌السلام نقل می‌کنند که شش گروه نمازشان شکسته نیست ... و در پایان عبارت «مقصد الراغب، عنه ع مرسلا مثله.» ذکر شده است (مجلسی، بحار، ۱۸/۸۶). از مقایسهٔ این نقل با نقل مقصد (مقصد، ص۸۲) که نهمین روایت این باب است مشخص می‌شود که تفاوت‌هایی بین این دو متن وجود دارد و کاملا مثل هم نیستند و برخی عبارات جابه جا یا کم و زیاد است.

سومین نقل از «کتاب مقصد الراغب» و باز هم بدون اشاره به نام مؤلف، دربارهٔ قضاوت یک قتل است (مجلسی، بحار، ۳۹۸/۱۰۱) که روایت دوازدهم باب است. (مقصد، ص۸۳)

چهارمین نقل در باب «حکم ما تجنیه الدواب» در ادامهٔ قضاوتی منقول از ارشاد شیخ مفید است که علامه به اختلاف روایت عامه و نقل‌های چند منبع شیعی اشاره کرده و در انتها چنین آورده است: «مَقْصَدُ الرَّاغِبِ، مِثْلَهُ إِلَّا أَنَّ فِيهِ ثَوْراً قَتَلَ حِمَاراً وَ مَكَانَ مَأْمَنِهِ وَ مَأْمَنِهَا مُسْتَرَاحُهُ فِي الْمَوْضِعَيْنِ» (مجلسی، بحار، ۴۰۱/۱۰۱). مشخص است که متن مقصد که روایت سیزدهم باب است (مقصد، ص۸۳) با متن بحار بسیار متفاوت است. با بررسی منابع مشخص می‌شود که این نقل همانند نقل الکافی است (کلینی، ۴۸۶/۱۴-۴۸۷).

پنجمین نقل با عبارت «كِتَابُ مَقْصَدِ الرَّاغِبِ، لِبَعْضِ قُدَمَاءِ الْأَصْحَابِ» آغاز می‌شود و با ذکر سند به نقل از حنبل بن اسحاق از هبة بن حصین به حکم امیرالمؤمنین علیه‌السلام در قضاوتی پرداخته که مورد تأیید رسول خدا صلی الله وعلیه وآله قرار گرفته است (مجلسی، بحار، ۴۱۲/۱۰۱). این نقل نخستین روایت باب چهاردهم مقصد است که مؤلف به طور مستقیم از حنبل بن اسحاق نقل کرده است (ص۸۰). دربارهٔ افتادگی عبارتی در سند این نقل در ادامه بیشتر خواهیم گفت.

ششمین نقل نیز به یکی از قضاوت‌های حضرت علی علیه‌السلام در زمان رسول خدا صلی الله علیه وآله ـ البته بدون ذکر ماجرا ـ اشاره می‌کند که وقتی پیامبر را از مضمون آن آگاه کردند، اظهار اعجاب نمودند و فرمودند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ فِينَا الْحِكْمَةَ أَهْلَ الْبَيْتِ» (مجلسی، بحار، ۴۱۲/۱۰۱). نکتهٔ قابل توجه ذکر سند این روایت است که کاملا مطابق با متن دومین روایت باب چهاردهم مقصد و بدون هرگونه افتادگی است (ص۸۰).

هفتمین نقل با عبارت «كِتَابُ مَقْصَدِ الرَّاغِبِ، وَ مِنْ قَضَايَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع» آغاز می‌شود (مجلسی، بحار، ۴۱۲/۱۰۱) که متن آن کاملا مطابق روایت چهارم مقصد (ص ۸۱) است که با عبارت «ومن قضایاه علیه‌السلام» آغاز شده است.

هشتمین نقل (مجلسی، بحار، ۴۱۲/۱۰۱-۴۱۳) نیز در عبارت آغازین همچون نقل قبلی است و به طور کامل مطابق روایت پنجم باب (مقصد، ص ۸۱) است.

نهمین نقل (مجلسی، بحار، ۴۱۳/۱۰۱) مطابق روایت چهل و سوم باب (ص ۹۸) و دهمین نقل (مجلسی، بحار، ۴۲۲/۱۰۱) مطابق روایت دهم مقصد است (ص۸۲.).

چنان که از بررسی فوق مشخص می‌شود، تمام منقولات علامه مجلسی از مقصد منحصر به باب چهاردهم با عنوان «فی قضایاه علیه‌السلام» است که در آن طبق نسخهٔ چاپی ۵۳ روایت ذکر شده است. سومین روایت با «وروینا عن علی بن ابراهیم بن هاشم عن أبیه» شروع شده و همهٔ ۵۰ روایت بعدی از علی بن ابراهیم بدون تصریح به نام او و ذکر سند و تنها با عبارت «ومن قضایاه علیه‌السلام» آمده است. در این میان تنها استثنا در روایت چهاردهم، (ص ۸۳)، شانزدهم (مقصد، ص ۸۴)، هجدهم (مقصد، ص ۸۶)، نوزدهم (مقصد، ص۸۷)، بیست و یکم (مقصد، ص ۸۹)، سی و پنجم (مقصد، ص ۹۲)، چهلم (مقصد، ص ۹۳) و چهل و یکم (مقصد، ص ۹۵) است که نام علی بن ابراهیم ذکر شده است.

	بحار	مقصد
۱	۱۲/۷۹، باب ۱۱، ش۱۰.(جلد ۱۸ از نسخه اصلی) سال اتمام جلد: ۱۰۹۹ ق. (درگاهی و تلافی، ۱۴۵)	باب ۱۴، ۹۲خ، ۲۴۴چ، ش۳۳
۲	۱۸/۸۶، باب ۱، ش ۵. (جلد ۱۸ از نسخه اصلی)	باب ۱۴، ۸۲خ، ۲۲۵چ، ش۹

۳	۱۰۱/ ۳۹۸، باب ۳، ش۴۸. (جلد ۲۴ از نسخه اصلی) (درگاهی و تلافی، ۱۶۰)	باب ۱۴، ۸۳خ، ۲۲۷چ، ش۱۱
۴	۱۰۱/ ۴۰۱، باب ۵، ش۶. (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)	باب ۱۴، ص۸۳ خ، ۲۲۷چ، ش۱۳
۵	۱۰۱/ ۴۱۱، باب ۱، ش۱۸. (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)	باب ۱۴، ۸۰خ، ۲۲۱چ، ش۱
۶	۱۰۱/ ۴۱۲، باب ۱، ش۱۹. (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)	باب ۱۴، ۸۰خ، ۲۲۰چ، ش۲
۷	۱۰۱/ ۴۱۲، باب ۱، ش۲۰. (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)	باب ۱۴، ۸۱خ، ۲۲۰-۲۲۱چ، ش۴
۸	۱۰۱/ ۴۱۲ و ۴۱۳، باب ۱، ش۲۱. (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)	باب ۱۴، ۸۱خ، ۲۲۲-۲۲۳چ، ش۵
۹	۱۰۱/ ۴۱۳، باب ۱، ش۲۲. (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)	باب ۱۴، ۹۸خ، ۲۵۶-۲۵۷چ، ش۴۳
۱۰	۱۰۱/ ۴۲۲، باب ۲، ش۹. (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)	باب ۱۴، ۸۲خ، ۲۲۵چ، ش۱۰

جدول تطبیقی منقولات بحار (جلد اصلی و جلد چاپی) از مقصد (خطی و چاپی)

طبق آنچه در جدول بالا مشخص است، علامه مجلسی ۱۰ روایت از ۵۳ روایت این باب را انتخاب کرده و البته ترتیب این موارد به ترتیب موارد مقصد نیست.

اکنون این پرسش مطرح می‌شود که چرا تنها ده مورد و همه از یک باب مقصد که دربارهٔ قضاوت‌های حضرت علی علیه‌السلام است، در بحار نقل شده است؟ و با توجه به آنچه پیشتر در معرفی محتوا و ابواب مقصد آمد، چرا در بحار نقلی در بخش فضائل معصومین علیهم‌السلام از مقصد وجود ندارد؟ به نظر می‌رسد که پاسخ این دو پرسش را باید در زمان دسترسی مجلسی به نسخهٔ مقصد جستجو کرد.

چگونگی دسترسی علامه مجلسی به مقصد در مشهد

از آنجا که تنها نسخهٔ شناخته شدهٔ مقصد هم اکنون در مشهد نگهداری می‌شود و تاکنون گزارشی از وجود نسخه‌ای دیگر به دست نیامده است، این احتمال دور از ذهن نیست که شاید همین نسخه بوده که شیخ حرعاملی که در مشهد می‌زیسته، از آن استفاده کرده و تصریح کرده که کتاب را دیده است (حرعاملی، امل الآمل، ۲/ ۱۰۰). به همین دلیل بررسی زندگی مجلسی و به طور خاص سفرهای او ضروری به نظر می‌رسد. اگر بتوان به تاریخ یا تاریخ‌هایی دست یافت

که وی به مشهد آمده است، امکان آزمودن این فرضیه وجود دارد که آیا او می‌توانسته در یکی از سفرهای خود، در مشهد به نسخهٔ مقصد دسترسی پیدا کند یا خیر؟ و آیا رابطهٔ معناداری بین این تاریخ احتمالی در مشهد و منقولات او از مقصد وجود دارد؟

اجازات مجلسی منبعی مهم

یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ فرهنگی و اجتماعی مسلمانان و به خصوص عالمان مسلمان اجازات علمی است. عالمان به مناسبت‌های گوناگون به افراد مختلف و متعدد اجازهٔ نقل حدیث یا مجموعه‌های حدیثی یا کتاب‌های گوناگون را اعطا می‌کردند. در این اجازات فارق از اسم مجیز (اجازه دهنده) و مجاز (اجازه گیرنده)، به متن یا متون مورد اجازه (مایجاز به) نیز اشاره می‌شود. اما آنچه که از نظر تاریخی نیز اهمیت دارد تاریخ صدور اجازه و محل آن است. چه بسیار اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ مدارس، مساجد و مکان‌های تاریخی که تنها در اجازات علمی قابل دستیابی است. فارق از نام عالمان و شاگردان ایشان و متونی که اجازهٔ نقل آن‌ها صادر شده است.[1]

با بررسی اجازات علامه مجلسی، سه تاریخ مشخص برای حضور وی در مشهد و تشرف به بارگاه حضرت رضا علیه‌السلام دیده می‌شود:

۱. وی به احتمال زیاد برای نخستین بار بعد از شروع تالیف بحار در سال ۱۰۸۵ قمری به مشهد مشرف شده که در این سال با شیخ حر عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ق.) دیدار کرده و شیخ به او در اول جمادی الثانی ۱۰۸۵ق. در «المشهد المقدس الرضوی» اجازه‌ای اعطا کرده است (مجلسی، بحار، ۱۰۷/۱۰۳-۱۰۶). علامه در همین سال به محمدفاضل بن محمدمهدی مشهدی اجازهٔ مبسوطی را به تاریخ آخر شعبان ۱۰۸۵ق. در «المشهد المطهر المنور الرضوی» اعطا کرده است. (حسینی اشکوری، إجازات الحدیث، ۲۴۸؛ قس: مجلسی، بحار، ۱۰۷/۱۴۳ و ۱۶۳). در نتیجه طبق این دو اجازه، مجلسی در این سفر دست کم سه ماه در مشهد سکونت داشته است.

---

۱. در این مقاله برای ارجاع به صفحات متن چاپی، پس از نام مقصد و شمارهٔ صفحه، حرف «چ» می‌آید و اگر بدون آن باشد منظور صفحات نسخهٔ خطی است.

۲. براساس دو اجازه از اجازات علامه مجلسی می‌توان گفت که وی در سال ۱۰۸۶ ق. نیز در مشهد بوده است. نخست اجازهٔ او به محمدجعفر بن سلیمان بن محمدتقی دشت بیاضی قائنی است. او کتاب کافی و تهذیب الاحکام را بر علامه خوانده بود و در پایان نسخهٔ کافی (کتابخانهٔ آیت الله مرعشی، ش.۸۶۰) اجازه‌ای به تاریخ محرم سال ۱۰۸۶ق. در «مشهد مولانا ومولی المؤمنین وسیدنا وسید المسلمین خازن علوم الأنبیاء والمرسلین ثامن الأئمة الطاهرین المعصومین علي بن موسی الرضا صلوات الله علیه وعلی آبائه الطاهرین وأولاده المنتجبین ...» دریافت کرده بود (حسینی اشکوری، إجازات الحدیث، ۱۸۹).

دیگری اجازهٔ مجلسی به محمد مراد بن محمد صادق بن محمد علی بن حیدر کشمیری است که به تاریخ جمادی الاول سال ۱۰۸۶ق. در «المشهد المقدس الرضوی» صادر شده است (حسینی اشکوری، إجازات الحدیث، ۲۶۶). از این دو اجازه می‌توان نتیجه گرفت که مجلسی در این سفر دست کم شش ماه در مشهد سکونت داشته و بعید است در این بین به اصفهان بازگشته باشد.

۳. مجلسی بار دیگر در سال ۱۰۸۹ قمری به مشهد مشرف شد و در این سفر به درخواست علاقه‌مندان، مجالسی علمی برپا کرد که حاصل آن کتاب وی با عنوان شرح اربعین بود. (طارمی، علامه مجلسی، ۱۲۵).

در میان این سه تاریخ سال ۱۰۸۵ قمری توجه نگارنده را به خود جلب کرد. سالی که علامه با شیخ حرعاملی دیدار کرده است. گرچه شیخ حر به اخذ اجازه از علامه مجلسی با عبارت «و هو آخر من أجاز لي، و أجزت له.» اشاره کرده است (حرعاملی، وسائل الشیعة، ۱۷۳/۳۰) از قول آیت الله مرعشی (مرعشی نجفی، ۱۱.) چنین به نظر می‌رسد این اجازه به صورت متقابل[1] و در همین دیدار از سوی علامه برای شیخ حرعاملی صادر شده است. اگر این احتمال درست باشد، سال ۱۰۸۵ق. اهمیت بیشتری خواهد داشت. البته از آن جا که در سال‌های ۱۰۸۶ و ۱۰۸۹ قمری هم شاهدی بر تشرّف علامه به مشهد رضوی داریم و شیخ حرعاملی (د. ۱۱۰۴ق.) در قید حیات بوده، امکان ارتباط این دو منتفی نیست و

۱. این نوع اجازه، اجازه مُدَبَّج نامیده شده است. نک. حافظیان بابلی، ۲/ ۱۲۴، ۲۹۳، ۴۰۱ و ۵۴۷.

می‌توانسته ادامه داشته باشد. گفتنی است در مدخل «حر عاملی، محمد بن حسن» در دانشنامهٔ جهان اسلام صدور اجازهٔ علامه به شیخ در شهر اصفهان به زندگانی خودنوشت حر عاملی در کتابش امل الآمل مستند شده (حکیم باشی و رحمتی، ۲۴) که ابدا چنین چیزی در آن دیده نشد (قس: حر عاملی، امل الآمل، ۱۴۲/۱). در مدخل «حر عاملی» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی هم بدون ذکر منبع آمده :« در سفری به اصفهان امکان آن را پیدا کرد تا با علامه مجلسی ملاقات کند.» (حاج منوچهری، ۳۲۰)

آنچه ارتباط این دو عالم بزرگ قرن ۱۱هجری را برای ما مهمتر کرده است، دانسته‌های ما دربارهٔ دسترسی حر عاملی به کتاب مقصد است که به تصریح خود وی، کتاب را دیده (حر عاملی، امل الآمل، ۱۰۰/۲) و در آثار خود را از آن نقل کرده است (برای نمونه: حر عاملی، اثبات الهداة، ۳۰۹/۳-۳۱۰). همچنین، مجلسی چنان که در ادامهٔ مقاله خواهد آمد، نام مؤلف را همان گونه که حر عاملی پنداشته و در آثارش ذکر کرده، آورده است.

باید گفت که به احتمال زیاد این دو عالم بزرگ شیعه گفتگوها و تبادلات علمی گوناگونی با هم داشته‌اند که اگرچه جزئیات آن در دسترس نیست اما بسیار مهم و ارزشمند بوده است. همچنین جلسات درسی و اجازات علامه به دیگر عالمان ساکن مشهد موضوعی است که جای بررسی و تحلیل بیشتر دارد. اگر بپذیریم که مجلسی به احتمال زیاد در سفر ۱۰۸۵ق. به مشهد و از طریق حر عاملی به نسخهٔ مقصد دسترسی داشته است، آیا این مطلب به نحوی با منقولات بحار مرتبط و قابل اثبات است؟ برای پاسخ به این سوال تاریخ تألیف مجلدات بحار باید مورد بررسی قرار گیرد.

تاریخ تألیف مجلدات بحار و نسبت آن با نقل‌ها از مقصد

آغاز تألیف بحار بعد از سال ۱۰۷۰ ق. بوده و تدوین نهایی مجلدات آن بعد از سال ۱۰۷۵ق. انجام شده است. طرح اولیه بحار، آن گونه که مجلسی در نظر داشته، در ۲۵ مجلد بوده، ولی چون او مجلد پانزدهم را با درنظر گرفتن حجم زیاد آن به دو مجلد تقسیم کرده، این اثر ۲۶ مجلد شده است (طارمی، علامه مجلسی، ۱۴۱). شیخ حر عاملی در معرفی مجلسی، بحار را با همان ترتیب اولیه یعنی ۲۵ جلد معرفی کرده است. (حر عاملی، امل

الآمل، ۲۴۸/۲). وی که در ۱۱۰۴ ق. درگذشته است احتمالا از تجدید نظر مؤلف و ۲۶ جلد شدن کتاب که بعدا انجام شده اطلاع نداشته است (طارمی، علامه مجلسی، ۱۴۴).

از آنجا که سوادنامهٔ (مسودهٔ) آن در ۱۱۰۴ یا ۱۱۰۶ق به پایان رسیده است در نتیجه شروع کار تألیف بحار در زمان شاه سلیمان اول صفوی (سلـ ۱۰۷۷-۱۱۰۵ق) بود و اتمام کار به دورهٔ سلطنت شاه سلطان حسین اول (سلـ ۱۱۰۵-۱۱۳۵) برمی‌گردد (مطیع، ۳۷۰).

از مجلد پانزدهم تا پایان کتاب (به استثناء مجلد هجدهم و بیست و دوم) در زمان مجلسی از صورت مسوّده (پیش نویس) خارج نشد و مؤلف فقط بر مقدار کمی از اخبار مجلد پانزدهم و شانزدهم شرح نوشت. در نتیجه این نقل قابل قبول است که فقط هشت مجلد بحار به صورت مسوّده و بدون بیان و توضیح باقی مانده و برای همین مؤلف به اتمام آن وصیت کرده بود. (طارمی، علامه مجلسی، ۱۴۳)

نکتهٔ بسیار مهم آن که تاریخ اتمام مجلدات به ترتیب نبوده است و چنان که آمد، برخی از مجلدات هم پس از درگذشت مجلسی نهایی شده است. (قس. علوی، ۵۷) که اتمام مجلد آخر در حیات مجلسی را به معنی اتمام تمام مجلدات پیش از آن فرض کرده است). تاریخ اتمام بسیاری از مجلدات در پایان هر مجلد ذکر شده است. طبق یک بررسی (طارمی، علامه مجلسی، ۱۴۲و۱۴۳) مجلدات دوم، پنجم، یازدهم و دوازدهم در سال ۱۰۷۷ق.، مجلد سیزدهم در ۱۰۷۸، مجلد نهم و دهم در ۱۰۷۹، مجلد سوم و چهارم در ۱۰۸۰، مجلد (ششم، درگاهی و تلافی، ۱۰۵) و هفتم در ۱۰۸۶ ، مجلد بیست و دوم، در۱۰۸۱ ، و مجلد هشتم در ۱۰۹۱، مجلد هجدهم در سال ۱۰۹۴ و ۱۰۹۷ (قس:درگاهی و تلافی، ۱۴۵ : ۱۰۹۹) و مجلد چهاردهم، در ۱۱۰۴ به اتمام رسیده است.

باتوجه به مطالب فوق، این احتمال مطرح می‌شود که علامه براساس مجلدات باقی مانده و ناتمام بحار به انتخاب روایات از مقصد دست زده است. به عبارت دیگر، با وجود حجم بالایی از روایات فضائل امیرالمؤمنین و اهل بیت علیهم‌السلام در مقصد، از آنجا که مجلدات مربوط به فضائل اهل بیت در بحار به اتمام رسیده بوده است، نقلی از مقصد در این مجلدات به چشم نمی‌خورد. برای اثبات این موضوع نگاهی به تاریخ اتمام مجلدات مربوط به اهل بیت علیهم‌السلام می‌اندازیم.

جلد ۹ بحار در نسخه اصلی (۲۶ جلدی)، به تاریخ زندگی امام علی علیه‌السلام اختصاص دارد که جلد ۳۵ تا پایان جلد ۴۲ در چاپ جدید را شامل می‌شود (درگاهی و تلافی، ص ۱۱۴). این جلد در ششم ربیع الثانی سال ۱۰۷۹ هجری قمری به اتمام رسیده است. (مجلسی، بحار، ۳۳۹/۴۲)

جلد ۱۰ بحار در نسخه اصلی، به تاریخ زندگی حضرت زهرا و امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام اختصاص دارد که جلد ۴۳ تا پایان جلد ۴۵ در چاپ جدید را شامل می‌شود (درگاهی و تلافی، ص ۱۱۸). این جلد در ماه ربیع الثانی سال ۱۰۷۹ هجری قمری به اتمام رسیده است. (مجلسی، بحار، ۴۰۹/۴۵)

جلد ۱۱ بحار در نسخه اصلی، به تاریخ زندگی امام سجاد، امام باقر، امام صادق و امام کاظم علیهم‌السلام اختصاص دارد که جلد ۴۶ تا پایان جلد ۴۸ در چاپ جدید را شامل می‌شود. این جلد در ماه شوال سال ۱۰۷۷ هجری قمری به اتمام رسیده است. (درگاهی و تلافی، ص ۱۲۲).

جلد ۱۲ بحار در نسخه اصلی، به تاریخ زندگی امام رضا، امام جواد، امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام اختصاص دارد که جلد ۴۹ تا پایان جلد ۵۰ در چاپ جدید را شامل می‌شود (درگاهی و تلافی، ص ۱۲۵). این جلد در ۱۷ ذی الحجه سال ۱۰۷۷ هجری قمری به اتمام رسیده است. (مجلسی، بحار، ۳۳۹/۵۰).

جلد ۱۳ بحار در نسخه اصلی، به تاریخ زندگی امام مهدی علیه‌السلام و احوال نایبان او اختصاص دارد که جلد ۵۱ تا پایان جلد ۵۳ در چاپ جدید را شامل می‌شود. (درگاهی و تلافی، ص ۱۲۸). این جلد در ماه رجب سال ۱۰۷۸ هجری قمری به اتمام رسیده است (مجلسی، بحار، ۵۳/ ۱۹۸).

طبق تاریخ‌های فوق، مشخص است که ترتیب اتمام مجلدات به ترتیب شمارهٔ هرجلد و معصومین مربوط به آن نبوده است. به طوری که برای مثال مجلد مربوط به امام رضا تا امام عسکری علیهم‌السلام حدود دو سال پیش از مجلد امیرالمؤمنین علیه‌السلام به اتمام رسیده است.

نتیجهٔ مهم اما این که مجلدات مربوط به اهل بیت علیهم‌السلام طی سالهای ۱۰۷۷ق. تا

۱۰۷۹ق. تمام شده است و این حداقل حدود شش سال پیش از نخستین سفر مجلسی به مشهد در ۱۰۸۵ق و دیدار با شیخ حر عاملی است. پس تا این جا می‌توان پاسخی منطقی برای عدم نقل روایات زندگی و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام از مقصد در بحار ارائه کرد.

آن گونه که در بخش قبل دیدیم، از ده مورد منقولات بحار، دو مورد در جلد ۱۸ و ۸ مورد در جلد ۲۴ اصلی است. دربارهٔ جلد ۱۸ در نسخه اصلی می‌دانیم که این جلد در چاپ تهران مطابق جلدهای ۸۰ تا ۹۱ (درگاهی و تلافی، ۱۴۷-۱۴۸) و در چاپ بیروت مطابق جلدهای ۷۷ تا ۸۸ می‌شود و مهمتر این که در سال ۱۰۹۹ق. به پایان رسیده است. یعنی دست کم ۱۴سال پس از حضور علامه در مشهد به سال۱۰۸۵ق. .

گفتنی است، ظاهرا تنها جزئی که خارج از اصفهان به اتمام رسیده است و علامه به آن تصریح کرده، جلد ۲۲ در نسخه اصلی است که پس از بازگشت از حج [عمره رجبیه] ، در شب مبعث مصادف با ۲۷ رجب سال ۱۰۸۱ هجری قمری در «المشهد المقدس المنور الغروی» یعنی نجف اشرف به اتمام رسیده است. (مجلسی، بحار، ۳۰۲/۹۹). پس می‌بینیم همانطور که بالاتر گفته شد، این جلد۲۲ و جلد ۱۸ تنها مجلداتی هستند که در زمان حیات مجلسی به اتمام رسیده‌اند. دیگر مجلدات هشتگانه بحار از جمله جلد ۲۴ جزو مجلداتی هستند که در عصر مجلسی پاکنویس و نهایی نشده‌اند. اگر آخرین تاریخ اتمام را مربوط به جلد۱۴ و ۱۱۰۴ ق. بدانیم،یعنی شش سال پیش از درگذشت مجلسی است. می‌توان فرض کرد که دیگر مجلدات در این بازهٔ شش ساله به صورت پیش نویس وجود داشته است. این مطلب طبق نقلی در الذریعة اثبات می‌شود چرا که علامه تهرانی به نسخه‌ای از جلد ۲۴ بحار به خط مجلسی که نزد شیخ فضل الله بن شیخ الاسلام زنجانی بوده اشاره کرده است (تهرانی، الذریعة، ۲۵/۳). پس این جلد هم دست کم حدود ۱۹ سال پس از سفر نخست علامه به مشهد تدوین شده است.

بنابراین در پاسخ پرسش دوم می‌توان گفت که مجلسی در سفر خود به مشهد با مقصد آشنا شده است و در آن تاریخ تنها می‌توانسته از بخش‌های مربوط به فقه و قضا و دیات مقصد استفاده کند زیرا مجلدات مربوط به این موضوعات در بحار هنوز تکمیل نشده بود.

نکته‌ای دربارهٔ چگونگی نقل از نسخهٔ مقصد

از بررسی منقولات بحار سوال مهم دیگری مطرح می‌شود که استفادهٔ مجلسی از نسخهٔ کتاب چگونه بوده است؟ آیا او خود، نسخه را دیده یا به واسطه از آن نقل کرده است؟ آیا خودش از روی متن نسخه یادداشت برداری کرده است یا این کار را به فرد دیگری سپرده است؟

مهمترین شاهدی که ما را به احتمال دوم از سوال قبل متمایل می‌سازد نقل پنجم از مقصد (مجلسی، بحار، ۴۱۱/۱۰۱) است که سند روایت این گونه ذکر شده: «كِتَابُ مَقْصَدِ الرَّاغِبِ، لِبَعْضِ قُدَمَاءِ الْأَصْحَابِ عَنْ حَنْبَلِ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ هِبَةِ بْنِ الْحُصَيْنِ...». در مقایسه با سند همین روایت در نسخهٔ مقصد: «... أخبرنا الشيخ الثقة حنبل ابن إسحاق المكبّر بجامع الرُصافة ببغداد في شهور سنة أربع وستمائة، قال: أنا الرئيس أبوالقاسم هبة الله بن الحُصين ...»، (مقصد، ۸۰؛ قس: مقصد، ۲۱۹چ: حنبل بن عبدالله به جای اسحاق) می‌بینیم به تاریخی که در سند روایت آمده اشاره‌ای نشده است. در حالی که این روایت از معدود روایات در مقصد است که مؤلف به تاریخ اخذ حدیث خود از راوی اشاره کرده که ۶۰۴ هجری قمری است. چرا چنین چیزی رخ داده و تاریخ به این مهمی حذف شده است؟

این احتمال ضعیف وجود دارد که علامه مجلسی با واسطه از کتاب نقل کرده باشد ولی در حال حاضر دلیلی برای این احتمال وجود ندارد و نوع منقولات وی از مقصد چنین چیزی را نشان نمی‌دهد. برای نمونه مجلسی در نقل چهارم، با دقت به اختلاف الفاظ روایتی که از ارشاد شیخ مفید نقل کرده با روایت مقصد اشاره کرده (مجلسی، بحار، ۴۰۱/۱۰۱)، به طوری که این احتمال را تقویت می‌کند که او نسخهٔ مقصد را دیده است. این همان احتمالی است که آقا بزرگ تهرانی نیز به آن معتقد است (تهرانی، الذریعة، ۱۱/۲۲) البته وی براساس مقدمهٔ علامه در فصل اول به این نتیجه رسیده است.

نکتهٔ دیگری که نباید از آن غفلت کرد، زمان کمی است که مجلسی در سفر مشهد در اختیار داشته است و این گمانه را تقویت می‌کند که با وجود مشغله‌های متعدد، وی فرصت کافی برای بررسی کامل مقصد نداشته یا مدت محدودی به کتاب دسترسی داشته و در نتیجه برای بررسی و حتی نقل از کتاب زمان زیادی در اختیار نداشته است. یکی

از پژوهشگران معاصر نیز به درستی معتقد است که برخلاف حرعاملی، علامه مجلسی مقصد را گذرا دیده و اظهار نظر او دربارهٔ مؤلف تنها حاصل از نگاهی گذرا و شاید با واسطهٔ نقل دیگران بوده است. (خانی، ۶۱؛ نیز نک. ادامهٔ مقاله). احتمال ضعیف‌تری هم وجود دارد و آن مراجعه به نسخهٔ دیگری از کتاب است که دلیلی برای آن در دست نیست.

به نظر می‌رسد بیشترین احتمال به شیوهٔ استخراج مطالب از منابع مربوط می‌شود. به این معنی که براساس آن‌چه از شیوهٔ تألیف بحار می‌دانیم، برخی از شاگردان علامه در کتابت متن احادیث و تدوین نسخ پیشنویس (مسوّده) کتاب با وی همکاری می‌کردند. در این باره افراد مختلفی از گذشتگان و معاصران سخن گفته‌اند که به طور اختصار می‌توان گفت سید نعمت الله جزائری، ملا ذوالفقار اصفهانی، میرمحمدصالح خاتون آبادی و از همه مهم‌تر میرزا عبدالله افندی از کسانی بودند که در کارهای علمی به علامه مجلسی کمک می‌کردند. افندی پس از درگذشت علامه شماری از نسخه‌های اصل بحار را که همچنان به صورت پیشنویس باقی مانده بود از ورثهٔ علامه گرفت و بازنویسی کرد تا این‌که پس از فوت او از طریق ورثهٔ وی در دسترس عموم قرار گرفت. برخی از نویسندگان کمک دیگران را تنها در حد نوشتن برخی از مطالب بلند درمحل‌هایی در بحار می‌دانند که عناوین را علامه مجلسی می‌نوشت و ذیل آنها را برای نگارش آن مطالب خالی می‌گذاشت. نسخه‌های برجای مانده از بحار به خط مرحوم مجلسی از جمله نسخهٔ شمارهٔ ۹۸۵۴ کتابخانهٔ آیت الله مرعشی، این مسئله را نشان می‌دهد (نک. رفیعی علامرودشتی، ۳۳۰-۳۴۷، و نیز جعفریان، ۴۷-۵۰). در نتیجه وی تسلط کامل و یک تنه بر همهٔ مراحل کار داشت و شاگردانش فقط به جمع‌آوری و نگارش آیات و احادیث، ذیل عنوانهای طراحی شده توسط خود او می‌پرداختند و کلیهٔ گزینشها از متن، سند...، و همچنین تنظیم توسط خود وی صورت می‌گرفته است (مطیع، ۳۷۱).

با این اوصاف دور از ذهن نیست که علامه مجلسی در سفر مشهد نیز منابعی از جمله مقصد را با توجه به محدودیت‌های زمانی و مکانی به سرعت مورد بررسی قرار داده و براساس مجلدات تکمیل نشدهٔ بحار روایات مورد نظر خود را از آن انتخاب کرده است. سپس خود یا یکی از شاگردانش تعدادی از روایات مقصد را برای درج در بحار گزینش و

یادداشت برداری کرده است. از نظر ما اگر گزینش روایات توسط علامه بوده، یادداشت برداری توسط خود او انجام نشده است. بهترین دلیل روایت پیش گفته یا همان نقل پنجم از مقصد است که هنگام نقل در بحار عبارت مهم «المکبّر بجامع الرُصافة ببغداد في شهور سنة أربع وستمائة، قال: أنا الرئيس أبوالقاسم» حذف شده است. به نظر می‌رسد هرکس روایت را از روی نسخه یادداشت کرده به تصور این‌که تنها اسم راویان و متن روایت اهمیت دارد و احتمالا به دلیل کمی وقت و مانند آن، این عبارت را یادداشت نکرده است. از نظر ما اگر علامه خود این روایت را دیده و یادداشت کرده بود، حتما یا تاریخ مذکور را نقل می‌کرد یا دست کم به خاطر می‌سپرد که نویسنده در قرن هفتم این روایت را از شیخ خود نقل کرده است. در نتیجه در مقدمه این نظر را مطرح نمی‌کرد که نویسندهٔ مقصد هم عصر شیخ صدوق است. البته از عبارات او چنین برداشت می‌شود که دلیل وی نقل‌های فراوان مؤلف کتاب از ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم است. (مجلسی، بحار، ۲۳/۱). اما باید گفت از بررسی باب ۱۴ و ۱۵ مقصد (صص. ۸۰-۱۰۴) که درباره قضاوت‌های امام علی علیه‌السلام است مشخص می‌شود که از ۸۲ گزارش، ۵۶ مورد به نقل از علی بن ابراهیم بن هاشم قمی و فقط ۱۱ حدیث از پسر او، ابراهیم بن علی بن ابراهیم، است. اگر تصوّر مجلسی که مولف مقصد بی‌واسطه از او نقل کرده است را هم مفروض بگیریم، مشخص است که بیشتر آن‌ها از پدر است، نه پسرش ابراهیم، که مجلسی گفته است. این نکته می‌تواند دلیل دیگری باشد بر این که مجلسی نه بر اساس خود کتاب یا همان باب خاص، بلکه بر اساس یادداشت‌ها یا همان روایات منتخب از مقصد دربارهٔ مولف نظر داده است.

احتمال دیگری که چندان ضعیف هم نیست این که مجلسی به واسطهٔ حرعاملی از کتاب استفاده کرده است. زیرا اگر خود نسخه را دیده بود عنوان کامل را که نویسنده در مقدمه آورده یعنی «مقصد الراغب الطالب فی فضائل الامام علی بن ابی طالب واهل بیته ائمة الهدی ومصابیح الدجی» دست کم در مقدمهٔ بحار ذکر می‌کرد نه عنوان مختصری که حرعاملی همه جا نقل کرده است: «مقصد الراغب الطالب في فضائل علي بن أبي طالب» (حر عاملی، اثبات الهداة، ۵۲/۱؛ ۲۰۶/۳، ۳۰۹ و ۵۵۷، ۲۵۱/۵ و حر عاملی، امل الآمل، ۱۰۰/۲).

پرواضح است که در داخل متن آثار خود، هم علامه و هم شیخ بارها از عنوان مختصرشدۀ «مقصد الراغب» استفاده کرده‌اند که طبیعی است. آن‌چه احتمال اخیر را تقویت می‌کند نظر علامه دربارۀ مؤلف کتاب است که در بخش بعدی دربارۀ آن خواهیم نوشت.

علامه مجلسی و مؤلف مقصد

مجلسی در فصل اول بحار با عنوان « في بيان الأصول و الكتب المأخوذ منها» که به معرفی منابع خود در تألیف کتابش می‌پردازد، نام کتاب را «مقصد الراغب الطالب في فضائل علي بن أبي طالب» و مؤلف آن را «الشيخ الحسين بن محمد بن الحسن» معرفی می‌کند (مجلسی، بحار، ۲۳/۱). وی نویسندۀ مقصد را تقریبا هم عصر شیخ صدوق (۳۰۶-۳۸۱ق) می‌داند: «زمانه قريب من عصر الصدوق» (مجلسی، بحار، ۲۳/۱).

جایی دیگر در نقل پنجم با عبارت «كِتَابُ مَقْصَدِ الرَّاغِبِ، لِبَعْضِ قُدَمَاءِ الْأَصْحَابِ» آغاز می‌شود (مجلسی، بحار، ۴۱۱/۱۰۱-۴۱۲). چنان‌که در بخش قبل آمد، نخست می‌دانیم که همین روایت در مقصد حاوی تاریخ ۶۴۰ ق. است که به وضوح نشان می‌دهد مؤلف مقصد در اوائل قرن هفتم می‌زیسته است. دیگر آن‌که به احتمال زیاد مجلسی تحت تأثیر نظرات حرعاملی که کتاب را در اختیار داشته، بوده است.

همچون حرعاملی (اثبات الهداة، ۵۲/۱) مجلسی نیز مؤلف را از اصحاب امامیه می‌داند (مجلسی، بحار، ۴۱۱/۱۰۱) و همان‌گونه که حرعاملی مؤلف را «حسين بن محمد بن حسن» نامیده (حرعاملی، اثبات الهداة، ۵۲/۱؛ حرعاملی، امل الآمل، ۱۰۰/۲)، مجلسی نیز او را «شيخ حسين بن محمد بن حسن» نامیده است (مجلسی، بحار، ۲۳/۱). طبعا اولویت و تقدّم در این زمینه با حرعاملی است. اگر دربارۀ دسترسی مجلسی به نسخۀ کتاب تنها حدس آقا بزرگ تهرانی را در دست داریم (تهرانی، الذریعة، ۱۱/۲۲)، حرعاملی تصریح کرده که نسخه را دیده است (حرعاملی، امل الآمل، ۱۰۰/۲) و از بخش‌های مختلف کتاب نیز در کتابش، اثبات الهداة، نقل کرده است (حرعاملی، اثبات الهداة، ۵۲/۱؛ ۲۰۶/۳، ۳۰۹، ۳۱۰، و ۵۵۷، ۳۰/۴، ۱۱۹، ۲۵۱/۵).

پس اکنون باید این پرسش را پاسخ داد که حسین بن محمد بن حسن کیست و چرا

حرعاملی کتاب مقصد را به او نسبت می‌دهد؟

پاسخ بسیار ساده است. در متن مقصد که اکنون در دسترس ماست، باب سی و چهارم با عنوان «في ذكر إمامة محمّد بن الحسن الخلف الصالح عليه‌السلام» بخشی به ذکر سخنان حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف اختصاص دارد با عنوان «فصلٌ في ما ورد من كلامه عليه‌السلام» که تمامی آن به نقل روایتی از أبوالقاسم عليّ بن محمّد المفيد، فرزند شیخ مفید، اختصاص دارد (مقصد، ۱۷۹-۱۸۱). اکنون می‌دانیم که این گزارش طولانی ـ که مربوط به تشرّفی به محضر امام زمان عليه‌السلام است ـ به طور کامل از کتاب نزهة الناظر وتنبيه الخاطر نقل شده است. کتابی که در قرن پنجم هجری توسط شیخ حسین بن محمد بن حسن بن نصر حلوانی تألیف شده و به لطف پژوهشی معاصر، دربارهٔ مؤلف، آثار و عصر او اطلاعات بیشتری در دسترس ما قرار دارد.[۱] حلوانی این کتاب را با هدف گردآوری سخنان مختصر امامان اهل بیت عليهم‌السلام نوشته و در ابتدا گزیده‌ای از کلام رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله را آورده تا نشان دهد که امامان درهای مدینهٔ علم نبوی هستند (حلوانی، ۹). درمقصد بخش زیادی از روایات سخنان معصومین عليهم‌السلام از نزهة‌الناظر نقل شده و به همین دلیل در چاپ نزهة الناظر مصحح در پاورقی بیش از صد بار به مقصد ارجاع داده است (حلوانی، جاهای مختلف).

اما آن‌چه به بحث ما ارتباط مستقیم دارد آخرین نقل از حلوانی در مقصد است که به شکل زیر آمده است:

«قال الحسين بن محمّد بن الحسن لمّا انتهى إلى هذا من كتابه، قال: إلهي! أنت العالم بحركات الأعين وخطرات الألسن ومضمرات القلوب ومحجوبات العيون اغفر ذنوبي صغيرها وكبيرها، واجعل هؤلاء السادة الأبرار والأئمّة الأخيار شفعاء إليك يوم العرض عليك يا أرحم الراحمين.» و در ادامه شاهد این عبارات هستیم: « فهذا ما بلغ جهدي في هذا المختصر في فضائلهم ولو تفّغت لجمع ذلك لفني العمر ولم أبلغ إلاّ القليل بما خصّهم الله به من الفضل ولكنّي جمعت هذا الكتاب أرجو به شفاعتهم ليوم المآب لعلّ الله يرحمني بمحبّتهم وينجّيني من عسير الحساب» (مقصد، ۱۸۱).

۱. نک. خانی (مهروش)، حامد(فرهنگ)، «در جستجوی حُلوانی، مؤلف «نزهة الناظر و تنبیه الخاطر»» مطالعات قرآن و حدیث، ش.۱۳، پاییز و زمستان۱۳۹۲ ، صص.۵۵-۸۰.

با مقایسهٔ دو عبارت فوق و پایان نزهة الناظر مشخص می‌شود که عبارت نخست دقیقا همان متن پایانی حلوانی است که در ادامهٔ آن در نزهة چنین آمده است: «هذا آخر الکتاب و به تم الغرض الذي قصدته من إثبات طرف من کلام رسول الله صلّی الله علیه و آله: و لمع من کلام أمیر المؤمنین عليّ بن أبي طالب و الأئمة من ولده علیهم السّلام حسب ما کنت شرطته من الإیجاز. ...» (حلوانی، ۱۵۲). اما عبارت بعدی، جملات مؤلف مقصد در پایان باب سی و چهارم است.

اتفاقی که رخ داده این است که شیخ حرعاملی هردو عبارت را از مؤلف مقصد دانسته و بدون دقت در ضمائر عبارت نخست، گمان کرده «حسین بن محمد بن حسن» مؤلف کل کتاب است. البته نوع نقل مؤلف در اینجا برخلاف روش او در کل مقصد است که به نحوی به اسم منبع یا مؤلف اشاره می‌کند که چنین خطایی پیش نیاید. علت دیگر برای این خطا عدم آشنایی حرعاملی با نزهة الناظر است و شاهد آن این‌که او به نقل از ابن شهرآشوب (ابن شهرآشوب، ۴۲)، کتاب نزهة‌الناظر را از آثار حسین بن محمد بن حسن برمی‌شمرد و خود می‌افزاید که کتاب مقصد الراغب همورا دیده است (حرعاملی، امل الآمل، ۱۰۰/۲). خانی به درستی معتقد است که علامه مجلسی به نزهة الناظر دسترسی نداشته است و اگر اصل کتاب را دیده بود از آن در تألیف بحار بهره می‌جست (خانی، ۶۱). البته می‌توان احتمال داد که در آن صورت در یکسانی مؤلف آن با مؤلف مقصد شک می‌کرد.

با توجه به آنچه تا اینجا مطرح شد می‌توان گفت که مجلسی براساس همین برداشت و حتی نه لزوما با دیدن بخش مذکور در خود نسخه، مؤلف را حسین بن محمد دانسته است. البته پس از او، تقریبا همه نویسندگان جز نقل عبارت او چیزی نیفزوده‌اند (افندی، ۸۰/۲ و ۸۱؛ کنتوری، ۵۴۷). محدث نوری در مستدرک الوسائل (۱۲/۱۹) تصریح کرده که به واسطهٔ مجلسی از کتاب نقل کرده و «کتاب مقصد الراغب للشیخ الحسین بن محمّد بن الحسن المعاصر للصدوق رحمه الله». مامقانی (۱۹۶/۴) با وجود استناد به مجلسی و اشاره به نقل مستدرک از بحار، به اشتباه، ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم را مولف مقصد معرفی کرده است.

افندی بر خلاف حرعاملی، نسخه‌ای از نزهة الناظر را در مشهد دیده و خود نیز نسخه‌ای از آن را در اختیار داشته و نام مولف را در انتهای کتاب دیده است (افندی، ۸۱/۲). با این حال عدم اشاره به مشاهدهٔ مقصد حاکی از آن است که آن را ندیده است. شاهد دیگر آن که از این نقل با واسطهٔ مولف از ابن بطی یاد می‌کند (افندی، ۸۲/۲) ـ که در مقصد است نه نزهة ـ و تقریبا مطمئن هستیم از اثبات الهداة عاملی (حرعاملی، اثبات الهداة، ۲۰۶/۳) نقل می‌کند. خدمتی که افندی انجام داده، نقل سند همان روایت نزهة الناظر است که موجب خطای حرعاملی بود. این روایت که همان گزارش تشرّف است ـ و می‌دانیم در مقصد هم نقل شده ـ از نظر طبقات راویان باعث تردید جزئی افندی در هم‌عصری مولف با شیخ صدوق شد (افندی، ۸۲/۲).

آقابزرگ تهرانی (د. ۱۳۸۹ق.) در مدخل مختصر مقصد الراغب چیزی بیش از حرعاملی و مجلسی نیفزوده، جز این که بر آن است کتاب در اختیار مجلسی بوده است (تهرانی، الذریعة، ۱۱/۲۲). اما ذیل مدخل نزهة الناظر، نظرپیشینیان در یکسانی مؤلف نزهة و مقصد رد می‌کند (تهرانی، الذریعة، ۱۲۸/۲۴ نکبخش بعد در مقاله).

آقابزرگ تهرانی از حسین بن محمد بن حسن با عنوان «صاحب مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب» یاد می‌کند (تهرانی، طبقات اعلام الشیعة، ۱۱۹/۱). از توصیف او مشخص است که کتاب را ندیده است و با اشاره به نقل مجلسی در بحار از این کتاب و تکرار سخن وی مبنی بر این‌که مؤلف نزدیک به عصر صدوق زندگی می‌کرده است، وی را از عالمان قرن چهارم تلقی کرده است. می‌دانیم که جلد نخست طبقات اعلام الشیعه عنوان اختصاصی «نوابغ الرواة فی رابعة المأت» را بر خود دارد و به شرح حال عالمان شیعه در این قرن می‌پردازد. با این همه علامه تهرانی به درستی تمایز صاحب مقصد الراغب از حسین بن محمد بن حلوانی، صاحب نزهة الناظر را حدس زده و یکسانی این دو تن را که شیخ حرعاملی در امل الآمل بر آن بوده است مورد تردید قرار داده است (تهرانی، طبقات اعلام الشیعة، ۱۱۹/۱). آقا بزرگ در جلد دوم کتاب خود موسوم به «إزاحة الحلك الدامس بالشموس المضيئة في القرن الخامس» از حسین بن محمد صاحب نزهة الناظر یاد کرده و او را مؤخر از هم نامش صاحب مقصد الراغب دانسته است (تهرانی، طبقات اعلام الشیعة، ۶۶/۲). همین

نگاه در مرآة الکتب ادامه یافت. ابتدا همان عبارات امل الآمل نقل شده است (تبریزی، ۲۲۹/۲) ولی ثقة الاسلام پس از نقل گزارش منقول از افندی، با دقتی ستودنی در طبقات راویات از گزارش‌های منابع پیشین از نزهة و مقصد، در یگانگی مولف این دو کتاب تردید کرد: «و ظني ان «النزهة»، و «المقصد» لرجلين» (تبریزی، ۲۳۱/۲).

به این ترتیب متون مشهور کتابشناسی شیعه و مولفان بزرگ آن، تنها به این نتیجه رسیدند که دو کتاب دو مولف متفاوت و البته با اسمی مشابه دارند. اینک با انتشار متن نزهة الناظر (و البته ترجمهٔ فارسی آن با عنوان چشم تماشا، به ترجمه و تصحیح عبدالهادی مسعودی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۸ق.) می‌دانیم که حلوانی، مولف آن، ارتباطی با مقصد ندارد. اما پس مولف آن کیست؟

همانطور که در مقدمه گفته شد، نام مؤلف مقصد در صفحهٔ عنوان دیده نمی‌شود و در متن کتاب هم به جز شواهدی بر تاریخ زندگی و عصر مولف، نشانی از نام او نیست، با این همه یکی از پژوهشگران معاصر، بر اساس اسناد روایات مقصد، افرادی را به عنوان نامزد احتمالی تالیف کتاب معرفی کرده که البته دلایلی بر رد هر کدام از فرضیه‌ها نیز ارائه کرده است (نک: موسوی بروجردی، صص. ۱۰-۱۳)

بررسی‌های ما نیز نشان می‌دهد که تقریباً می‌توان اطمینان داشت از طریق منابع موجود، با همهٔ دسترسی‌های دیجیتال به خصوص کتب تراجم و شرح حال، امکان شناخت مؤلف مقصد وجود ندارد. در نتیجه از مسیر دیگری باید به پاسخ دست یافت و آن بررسی خود نسخهٔ خطی کتاب است.

بررسی نسخه، راه حل نهائی

بهترین محل برای شناخت مؤلف یک اثر خطی، ابتدای نسخه است. معمولا بعد از عنوان اثر، مؤلف متواضعانه به نام خود اشاره می‌کند. گاهی هم کاتب نام صاحب اثر را با احترام ذکر می‌کند و گاهی در انتهای نسخه پس از پایان متن چنین عباراتی ذکر می‌شود. همانگونه که در وصف نسخه گفته شد، انتهای نسخه افتادگی دارد؛ در نتیجه امکان دسترسی به داده‌های احتمالی مذکور در آن وجود ندارد. صفحهٔ اول نسخه تنها جایی است که توقع

وجود اطلاعاتی دربارهٔ مؤلف وجود دارد. نسخهٔ مقصد از این نظر ناامید کننده بوده است. به خصوص که تصویری که تاکنون محققان به آن دسترسی داشتند در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی نگهداری می‌شد که تصویری سیاه و سفید بوده است. تصاویر رنگی نسخه که برخی از صفحات آن در سایت نسخ خطی دانشگاه فردوسی مشهد قابل مشاهده است افزون بر آن که وضوح کافی ندارد، تصویر صفحهٔ اول ـ که در حال حاضر فقط از طریق دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی قابل دسترسی است ـ هم تقریبا حرفی برای گفتن ندارد.

چندی پیش فرصتی پیش آمد و با برخی از دانشجویانم در رشتهٔ تاریخ و تمدن ملل اسلامی، و بر اساس قولی که به آن‌ها داده بودم، برای آشنایی با نسخ خطی دانشکده خودمان دیداری از مخزن داشتیم. از آنجا که مدتی بود که دربارهٔ مقصد مطالعه می‌کردم، اولین نسخه‌ای که برای معرفی انتخاب کردم همان کتاب بود. در ضمن معرفی مشخصه‌های نسخه، صفحهٔ اول آن توجه مرا به خود جلب کرد. با بررسی دقیق نسخه از نزدیک، مشخص شد که دو برگ بر روی برگهٔ نخست نسخه چسبیده شده و بخشی از هر دو برگه کنده شده است. بین برخی از لبه‌های این دو برگه و برگهٔ اصلی، فواصلی وجود داشت و این احتمال شکل گرفت که شاید بتوان این دو برگه را از برگهٔ اصلی جدا کرد. با مشورت و کمک یکی از متخصصان مرمت، فرآیند جداسازی برگه‌ها آغاز شد. برگهٔ اول که کاغذی تقریبا جدید است به نسبت به سهولت جدا شد. جدا کردن برگهٔ دوم که کهن است کمی با دشواری انجام شد زیرا به نظر می‌رسد مدت زیادی بر روی برگهٔ اصلی چسبیده بوده است. پس از چند مرحله این برگه به طور کامل جدا شد. برگهٔ اصلی که از جنس سایر برگه‌های نسخه و بسیار کهن است حاوی اطلاعاتی دربارهٔ مؤلف بود. با آشکار شدن صفحهٔ اول نسخه، پس از عنوان کتاب، نام مؤلف با این عبارات آمده است: تالیف العبد الفقیر خ؟[.....] ابی عبدالله بن کامل

متاسفانه در ابتدای کار امکان شناخت نویسنده از این بخش باقی مانده وجود نداشت. از آنجا که به احتمال قوی اسم بعدی اسم پدر او بوده است، به دنبال «ابوعبدالله بن کامل» جستجو در منابع تراجم و شرح حال آغاز شد. کسانی مانند کامل موصلی شاعر معروف، ارتباطی با بحث ما نداشت. او هم عصر ابن درید (د. ۳۲۱ ق.) بوده و ذکرش در امالی ابوعلی قالی (د. ۴۷۸ ق.) (قالی، ۳۹۶) آمده است. محمد بن عبد الکریم بن أبي عبد الله

کامل الرامي معروف بابن مخیلی با توجه به درگذشتش در سال ۷۶۴ ق. در ۸۷ سالگی (ابن حجر، الدررالکامنة، ۲۷۱/۵)، متولد ۶۷۷ق. است. او هم جزشباهتی در نام جدش، ارتباطی با فرد مورد نظر ما نداشت. با توجه به شواهدی که پیشتر گفته شد، نویسنده در اوایل قرن هفتم هجری می‌زیسته است. پس بیشتر در منابع نزدیک به این دوره تمرکز کردم. سرانجام پس از بررسی متون و احتمالات مختلف، شبیه‌ترین مورد را در تاریخ اربل اثر مبارک بن احمد اربلی، مشهور به ابن مستوفی (د. ۶۳۷ق.) یافتم. وی از «أبو عبد الله الحسين بن كامل بن علي بن محمد بن علي بن الحسين بن كامل الموصلي» نام برده است. او را اهل خیر توصیف کرده که به اربل آمده و به کار استنساخ کتاب اشتغال داشته است (ابن مستوفی، ۳۳۸/۱). سپس نمونه‌ای از اشعار او را نقل کرده است.

چه دلیلی وجود دارد که این فرد، همان پدر مؤلف مورد نظر ماست؟ با خوشوقتی، پاسخ در انتهای شرح حال او آمده است. جایی که به تاریخ فوت او در یکی از روستاهای موصل در ۱۳ذی الحجه سال ۶۰۴ هجری اشاره شده است . احتمالا این دقت در ذکر تاریخ فوت به این دلیل است که اربلی فرزند او را دیده و از وی نقل کرده است. نام این فرزند «خلیل» است: «أخبرني ولده خليل إن والده توفي في الثالث عشر من ذي‌الحجة سنة أربع و ستمائة» (ابن مستوفی، ۳۴۰/۱).

احتمال این که این فرد همان مؤلف مقصد باشد، بسیار زیاد است. زیرا هم از نظر مکانی به اربل و موصل تعلق دارد و هم از نظر زمانی با آنچه پیشتر از تاریخ ذکر شده در سند یکی از روایات متن مشخص شد، هماهنگ است زیرا اگر خلیل را مولف بدانیم، سال ۶۰۴ ق، یعنی تاریخ فوت پدرش، همان سالی است که مؤلف نخستین روایت باب چهاردهم کتابش را شنیده است (مقصد،۸۰) .

پس عبارت صفحه نخست کتاب چنین تکمیل می‌شود : «تالیف العبد الفقیر خلیل بن ابی عبدالله بن کامل». و نام کامل مؤلف مقصد چنین خواهد بود: «خليل بن حسين بن كامل بن علي بن محمد بن علي بن الحسين بن كامل الموصلي».

ما نیز مانند مصحح تاریخ اربل، در حال حاضر هیچ منبعی برای شرح حال خلیل نمی‌شناسیم (ابن مستوفی، ۶۵۲/۲، پانوشت). اما افزون بر خود کتاب مقصد، اگر سایر

بخش‌های مفقود تاریخ اربل[1] کشف شود، به احتمال زیاد حاوی شرح حال او خواهد بود. به خصوص که معاصر ابن مستوفی بوده و یکدیگر را دیده بودند.

نتیجه‌گیری

بحارالانوار به عنوان مهمترین و عظیم‌ترین اثر علامه مجلسی بر منابع بسیاری متکی بوده است. مطالعات زیادی دربارهٔ بحار و ویژگی‌های آن صورت گرفته است اما برای نخستین بار به صورت موردی، یکی از منابع آن یعنی کتاب مقصد الراغب الطالب في فضائل علي بن أبي طالب که به فضائل دوازده امام و حضرت زهرا علیهاالسلام اختصاص دارد، موضوع بررسی قرار گرفت. منقولات بحار از این اثر فقط ده مورد و همه از یک باب آن است. در این پژوهش با بررسی سفرهای مجلسی به مشهد و شواهد موجود نشان داده شد که وی ـ نه چنان که برخی گمان کرده‌اند در سفر شیخ حر به اصفهان ـ بلکه در سفری که سال ۱۰۸۵ق به مشهد داشته از شیخ حر عاملی اجازه دریافت کرده است. مجلسی به احتمال زیاد در این سفر از طریق شیخ به کتاب مقصد دست یافته و با توجه به مجلدات ناتمام بحار تا آن تاریخ که در فقه و قضا و دیات و... بود، وی ده روایت از ۵۳ روایت باب چهاردهم مقصد که به قضاوت‌های حضرت علی علیه‌السلام اختصاص دارد را برگزیده است. از آنجا که مجلدات مربوط به تاریخ اهل‌بیت علیهم‌السلام از بحار طی سالهای ۱۰۷۷ق. تا ۱۰۷۹ق. تمام شده بود، روایاتی در زندگی و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام از مقصد در بحار نقل نشده است.

بر اساس نقلی در مقصد، به تصور این که نام مذکور در آن، نام مولف کتاب است، حر عاملی و به تبع او مجلسی و بسیاری دیگر، حسین بن محمد بن حسن را مولف مقصد دانسته‌اند. اکنون می‌دانیم آن متن از کتاب نزهة الناظر و تنبیه الخاطر اثر حسین بن محمد بن حسن حلوانی، عالم شیعه در قرن ۵ هجری نقل شده‌است.

با بررسی برخی از روایات مشتمل بر تاریخ اخذ مؤلف و شناسایی مشایخ او، می‌توان با اطمینان وی را از عالمان قرن ششم و هفتم هجری دانست. بررسی‌های نسخه شناسی حاکی از آن است که فردی به نام خلیل بن حسین در اربل مولف کتاب است.

---

۱. آنچه از کتاب باقی است ناقص و تنها جلد دوم از چهار جلد است. نک. صقار، ۲۹۷-۳۰۲.

منابع

ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، **الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة**، تحقیق: محمد عبد المعید ضان، حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیة، ۱۳۹۲ق. /۱۹۷۲م.

ابن شهرآشوب، محمد بن علی، **معالم العلماء في فهرست كتب الشيعة و أسماء المصنفين منهم قديما و حديثا**، نجف: المطبعة الحيدرية، ۱۳۸۰ق.

ابن مستوفی، مبارک بن احمد، **تاریخ إربل**، تحقیق سامي بن خماس الصقار، عراق: دار الرشید للنشر، ۱۹۸۰م.

احد اعلام اهل السنة فی القرنین السادس و السابع الهجریین، **مقصد الراغب الطالب فی فضائل الامام علی بن ابی طالب** علیه‌السلام **و اهل بیته ائمة الهدی و مصابیح الدجی** علیهم‌السلام، تصحیح: رضا رفیعی، قم: مکتبة العلامة المجلسي، ۱۳۹۷.

افندی، د. ۱۱۳۰ق.، **ریاض العلماء و حیاض الفضلاء**، محقق: احمد حسینی اشکوری، بیروت: مؤسسة التاریخ العربي، بی‌تا.

تبریزی، علی بن موسی، د۱۳۳۰ق.، **مرآة الکتب**، تحقیق: محمدعلی حائری و علی صدرایی خویی، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمه‌الله، ۱۴۱۴ق.

تهرانی، آقابزرگ محمدمحسن، **الذريعة إلى تصانيف الشيعة**، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.

تهرانی، آقابزرگ محمدمحسن، **طبقات أعلام الشيعة**، بیروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۴۳۰ق.

جعفریان، رسول، «بحارالأنوار از زاویۀ نگاه دایرة المعارفی»، مشکوة، ش۸۰، آذر ۱۳۸۲، صص ۲۱-۵۴.

جعفریان، رسول و قاسم قریب، «کتاب شناسی و نقد منابع در بحارالانوار علامه مجلسی»، پژوهشنامه تاریخ تشیع، ش۱. فروردین ۱۳۹۶.

حاج منوچهری، فرامرز «حرعاملی»، در **دائرة المعارف بزرگ اسلامی**، جلد ۲۰، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸. صص.۳۱۹-۳۲۲.

حافظیان بابلی، **رسائل فی درایة الحدیث**، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۵ق. /۱۳۸۳.

حسینی اشکوری، سید احمد، **إجازات الحديث**، قم: مكتبة آية الله المرعشي العامة، ۱۴۱۰ق.

حرعاملی، محمد بن حسن، **أمل الآمل في علماء جبل عامل**، تحقیق احمد حسینی اشکوری، بغداد: مكتبة الأندلس، ۱۳۸۵ق.

حرعاملی، محمد بن حسن، **إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات**، بیروت: اعلمی، ۱۴۲۵ق.

حکیم باشی، حسن و محمدکاظم رحمتی، «حرعاملی، محمد بن حسن» در **دانشنامۀ جهان اسلام**، جلد ۱۳، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۳. صص. ۲۲-۲۸.

حلوانی، حسین بن محمد، **نزهة الناظر وتنبيه الخاطر**، تحقیق مدرسة الامام مهدی علیه‌السلام [به اشراف] سید محمدباقرموحد ابطحی، قم: مدرسة الامام مهدی علیه‌السلام، ۱۴۰۸ق.

خانی (مهروش)، حامد (فرهنگ)، «در جستجوی حُلوانی، مؤلف «نزهة الناظر و تنبیه الخاطر»» **مطالعات قرآن و حدیث**، ش.۱۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، صص.۵۵-۸۰.

درگاهی، حسین و علی اکبر تلافی، **کتابشناسی مجلسی**، [تهران ؟]: بنیاد فرهنگی امام رضا علیه‌السلام، ۱۳۷۰.
رفیعی علامرودشتی، علی، «پژوهش‌های گروهی در عصر علامه مجلسی» در مهریزی، مهدی و هادی ربانی، یادنامهٔ مجلسی: مجموعهٔ مقالات، گفت گوها و سخنرانی‌های همایش بزرگداشت علامه مجلسی، جلد اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۹.. صص۳۲۳-۳۵۳.
صقار، سامی بن خماس، **أمارة إربل في العصر العباسي و مؤرخها ابن المستوفي**، ریاض: دارالشواف، ۱۴۱۳ق./۱۹۹۲م.
علوی، سید ابوالحسن، «نکاتی از اجازات بحارالانوار» در کتاب شیعه، ش.۷و۸، بهار تا زمستان ۱۳۹۲ (ویژه‌نامهٔ اجازات)، صص. ۴۳-۵۸.
طارمی، حسن، **علامه مجلسی**، تهران: طرح نو، ۱۳۷۵.
فاضل، محمود، «مقصدالراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب»، **نشریهٔ دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد**، ش. ۶ و ۷، بهار و تابستان ۱۳۵۲، صص ۲۳۸-۲۵۸.
فاضل، محمود، **فهرست نسخه‌های خطی دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد**. جلد دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۱.
قالی، اسماعیل بن قاسم، **الأمالی فی لغة العرب**، تحقیق: سید بن عباس جلیمی و صلاح بن فتحی هلل، بیروت: مؤسسة الکتب الثقافیة ۱۴۲۲ق.
کلینی، محمد بن یعقوب، **کافی**، تحقیق: دارالحدیث، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹ق.
کنتوری، اعجازحسین بن محمدقلی، **کشف الحجب و الأستار عن أسماء الکتب و الأسفار**، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمه‌الله، ۱۴۰۹ق.
مامقانی، عبدالله، **تنقیح المقال في علم الرجال**، تحقیق محی الدین مامقانی و محمدرضا مامقانی، قم: موسسة آل البیت (علیهم‌السلام) لإحیاء التراث، ۱۴۳۱ق.
مجلسی، محمدباقربن محمدتقی (د. ۱۱۱۰ق.)، **بحار الانوار**، بیروت: دار إحیاء التراث العربي، ۱۴۰۳ق.
مختاری هاشم آباد، ابوطالب، **رویکردهای علامه مجلسی در اعتبارسنجی روایات بحار الانوار**، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۹۹.
مرعشی نجفی، سید شهاب الدین، مقدمه بر **اثبات الهداة (سجع البلابل فی ترجمة صاحب الوسائل)**، بیروت: اعلمی، ۱۴۲۵ق.
مطیع، مهدی «بحارالانوار»، در **دائرة المعارف بزرگ اسلامی**، جلد ۱۱، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۱. صص.۳۷۰-۳۷۴.
موسوی بروجردی، سید حسن، «کلمة المکتبة» در مقدمهٔ **مقصدالراغب ...**، تحقیق رضا رفیعی، قم: مکتبة العلامة المجلسی رحمه‌الله، ۱۴۳۹ق.
نوری، حسین بن محمدتقی، د.۱۳۲۰ق.، **مستدرك الوسائل و مستنبط المسائل**، تحقیق: مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، بیروت: موسسة آل البیت علیهم‌السلام لإحیاء التراث، ۱۴۲۹ق.